

ارزیابی عدالت اجتماعی در طرح منظر شهری محله خوببخت، منطقه ۱۵ شهرداری تهران*

تاریخ دریافت: ۸۹/۷/۵

تاریخ پذیرش نهایی: ۸۹/۸/۱۲

منوچهر طبیبیان** - محمد صالح شکوهی*** - پارسا ارباب****

چکیده

عدالت اجتماعی و به ویژه نحوه ارزیابی و سنجش آن از موضوعاتی است که علی‌رغم توجه مطالعات بسیار و مناقشات پر دامنه، هنوز از مباحث پیچیده به حساب می‌آید و وفاق چندانی بر سر آن ایجاد نشده است. مقاله حاضر، کوششی به منظور تدوین چارچوبی برای ارزیابی عدالت اجتماعی در طرح‌های شهری است. بدین منظور، این مقاله معیارهای منبعث از دو دستگاه تحلیلی مبتنی بر اندیشه‌های جان راولز و دیوید هاروی را به عنوان چارچوب نظری خود برای سنجش عدالت اجتماعی برمی‌گزیند و بر اساس آن، به ارزیابی عدالت اجتماعی در طرح منظر شهری محله خوببخت منطقه ۱۵ شهرداری تهران می‌پردازد. بر این اساس، پرسش اصلی تحقیق این است که «آیا طرح منظر شهری محله خوببخت منطقه ۱۵ شهرداری تهران عادلانه است یا خیر؟». یافته اصلی تحقیق، چارچوبی است که می‌تواند موضوع عدالت اجتماعی را به عنوان پدیده‌ای فلسفی در طرح‌های شهری ارزیابی نماید. این ارزیابی کمک می‌کند که بتوان فرآیند توسعه را کنترل کرد و میزان دستیابی به عدالت را در نتیجه اجرای طرح تشخیص داد. بر این اساس، در سنجش عدالت اجتماعی در طرح منظر شهری محله خوببخت، یافته‌های این تحقیق، نشان می‌دهد که این طرح نتوانسته است به طور کامل متضمن تأمین عدالت اجتماعی باشد.

کلید واژه‌ها:

عدالت اجتماعی، طرح منظر شهری، محله خوببخت، جان راولز، دیوید هاروی

* این مقاله برگرفته از مطالعات نگارندگان در ارتباط با طرح پژوهشی "سنجش تحقق عدالت اجتماعی در طرح منظر شهری محله خوببخت منطقه ۱۵ شهرداری تهران" است که در سال ۱۳۸۸ در دانشکده شهرسازی دانشگاه تهران، انجام شده است.

لازم است در این زمینه از معاونت پژوهشی پردیس هنرهای زیبای دانشگاه تهران سپاسگزاری گردد.

** استاد طراحی و برنامه‌ریزی شهری، دانشکده شهرسازی، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران.

*** پژوهشگر دکتری شهرسازی، دانشکده شهرسازی، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران.

**** پژوهشگر دکتری شهرسازی، دانشکده شهرسازی، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران.

مقدمه

مطالعه دیدگاه‌های موجود در خصوص عدالت نشان از وجود دغدغه‌هایی از سالیان دور در این زمینه دارد (به عنوان مثال افلاطون، ۱۳۷۹؛ ارسطو، ۱۳۷۱؛ هابز، ۱۳۸۴؛ فارابی، ۱۳۷۶ و همچنین نگاه کنید به اخوان زنجانی، ۱۳۷۵). این امر که ماهیتاً عدالت اجتماعی چیست، در بسیاری از نظریه‌ها مورد مذاقه قرار گرفته است. با وجود این، با جمع‌بندی این نظریات نمی‌توان به دیدگاه واحدی در این خصوص رسید. برخی از اندیشمندان، عدالت را چون موجودی آسمانی دانسته‌اند که یافتن آن بر روی زمین مقدور نیست و دیگران، گاهی عدالت را فضیلتی اخلاقی دانسته‌اند و یا گاهی آن را به مثابه نوعی از اصول در روابط متقابل میان افراد (و گاه موجودات) تعریف کرده‌اند (Burkett, 2006؛ Merrifield, 2002؛ Saad-Filho, 2002؛ موحد، ۱۳۸۱).

"عدالت" در لغت به معنای قرار دادن هر چیزی در جای خود است. در تعریف کاربردی این لغت، کوین لینچ چنین آورده است: «عدالت روشی است که از طریق آن، هر نوع سود و زیان بین افراد توزیع می‌شود» (لینچ، ۱۳۸۱). اما، اینکه این توزیع بر چه اساسی انجام می‌گیرد، مسئله‌ای است که نیاز به تعمق بیشتر دارد.

این مطالعه، در پی شناسایی معیارهایی برای توزیع عادلانه است. پیش از این نیز، در مطالعاتی به بررسی نظام فضایی عدالت اجتماعی در عرصه جغرافیایی پرداخته شده است (به عنوان مثال نگاه کنید به Cao & Priemus, 2007, Thomas & Hwang, 2003, Dockemdorff, et al., 2000). همچنین در خصوص شهر تهران رجوع کنید به افروغ، ۱۳۷۷ و مرصوصی، ۱۳۸۲). با وجود این، این مطالعات عمدتاً فاقد نگاه شهرسازی بوده و تنها توزیع منابع و فرصت‌ها در وضع موجود را بررسی نموده و به عنوان مثال به اثرات مداخلات مدیریت شهری و طرح‌های شهرسازی در افزایش یا کاهش عدالت اجتماعی توجهی نداشته‌اند.

در این مقاله، پس از شناسایی معیارهای عدالت بر اساس ادبیات موجود، به سنجش میزان تحقق عدالت اجتماعی در طرح منظر شهری محله خوببخت منطقه ۱۵ شهرداری تهران، به عنوان مورد مطالعاتی تحقیق، پرداخته می‌شود. بنابراین مطالعه حاضر حول این پرسش شکل می‌گیرد که «آیا طرح منظر شهری محله خوببخت منطقه ۱۵ شهرداری تهران عادلانه است یا خیر؟».

این طرح، توسط سازمان نوسازی شهر تهران در فاصله سال‌های ۸۵-۱۳۸۴ تهیه شده است و پس از تصویب در سال ۱۳۸۷ توسط کمیسیون ماده ۵، در حال حاضر در مرحله اجرا قرار دارد. بنابراین روش تحقیق، به صورت ارزیابی حین اجرا تعریف گردیده است. فرضیه تحقیق عبارت بود از اینکه «به نظر می‌رسد بر اساس سنجشی که صورت می‌پذیرد، مداخله سازمان نوسازی شهر تهران در محله خوببخت در مغایرت با مفهوم عدالت اجتماعی قرار دارد». بدین منظور به ارزیابی این طرح بر اساس معیارهای قابل استخراج از نظریات موجود پرداخته می‌شود.

۱. مبانی نظری

هرگونه برنامه‌ریزی و از آن جمله برنامه‌ریزی شهری باید در پی برآوردن حقوق انسان‌ها یا توسعه انسانی باشد. عدالت، همچنان زیبایی و آزادی، مقوله‌ای ناپایدار نیست که به کار ثبت در اهداف برنامه‌ریزان نیاید، بلکه ذات توسعه و پایداری جوامع منوط به آن است (اطهاری ۱۳۸۱). هرچند انواع مداخلاتی که در سایه طرح‌های شهری صورت می‌پذیرند در ایران فراگیر شده است؛ اما، تردید نظام برنامه‌ریزی کشور درباره نظام‌مند کردن آن می‌تواند ریشه‌ای معرفتی نیز ناشی از عدم درک مفهوم عدالت و عدالت در فضا و رابطه آن با برنامه‌ریزی و حقوق شهروندی داشته باشد. به همین جهت در این پژوهش سعی بر آن است تا به سنجش تحقق عدالت اجتماعی در طرح‌های شهری پرداخته شود. بر این مبنا، از میان نظریات موجود دو دستگاه فکری مورد بررسی قرار گرفته‌اند که اولی براساس اندیشه‌های جان راولز و دومی مبتنی بر دیدگاه‌های دیوید هاروی بوده است.

۱-۱- راولز، فیلسوف عدالت

جان راولز^۱ (۱۹۲۱-۲۰۰۲) استاد دانشگاه هاروارد و فیلسوفی است که نظریات عمیقی در خصوص موضوع عدالت داشته است. در میان آثار مهم وی، می‌توان به کتاب‌های "یک تئوری عدالت"، "لیبرالیسم سیاسی"، "عدالت به مثابه انصاف: یک بازگویی" و "قانون ملل" اشاره نمود. راولز نظریه عدالت به مثابه انصاف را در سال ۱۹۷۱ با بهره‌گیری از عناصر فلسفه کانتی و

مکتب اصالت فایده، به عنوان روشی برای ارزیابی اخلاقی نهادهای اجتماعی و سیاسی ارائه کرد (کمالی، ۱۳۸۴: ۶). این نظریه، برداشتی جدید از عدالت را مطرح می‌کند که راولز با تکیه بر نظریات قرارداد اجتماعی، نقش داوری‌های جالفتاده، وضع نخستین (موقعیت اولیه) و حجاب جهل آن را طرح نموده است (تلیس، ۱۳۸۵: ۱۳۰-۶۵).

راولز به عنوان کسی که پایه‌های لیبرالیسم را با مفاهیمی جدید تقویت کرده است، معتقد است: «اعطای حقوق جمع نیاپستی به بهای از دست دادن حقوق فرد باشد». به این مفهوم که هر کس حق هر کاری را دارد تا زمانی که به تساوی حقوق دیگران تجاوز نکند. بر این اساس، دو اصل عدالت را تعریف می‌نماید که چنانچه هر توزیعی بر اساس این دو اصل صورت گیرد، مطابق نظریه راولز، توزیعی عادلانه به حساب می‌آید (راولز، ۱۳۸۵: ۸۴).

❖ هر شخصی نسبت به طرحی کاملاً کافی از آزادی‌های اساسی برابر که با طرح مشابهی از آزادی‌ها برای همگان همساز باشد، حق لغو ناشدنی یکسان دارد.

❖ نابرابری‌های اجتماعی اقتصادی به دو شرط قابل قبول هستند. نخست این که این نابرابری‌ها باید مختص به مناصب و مقام‌هایی باشد که تحت شرایط برابری منصفانه فرصت‌ها، باب آن به روی همگان گشوده است و دوم این که این نابرابری‌ها باید بیشترین سود را برای محروم‌ترین اعضای جامعه داشته باشد.

بر اساس این دو اصل که اولی اصل "آزادی" و بخش اول از اصل کلی دوم، اصل "فرصت برابر" و بخش دوم، اصل "تفاوت" نامیده می‌شود، هر توزیعی باید کاملاً برابر باشد مگر اینکه عدم تساوی در توزیع به نفع ضعیف‌ترین فرد جامعه گردد. در نتیجه، مطابق این دو اصل می‌توان گفت همه خواسته‌های اولیه اجتماعی را باید به تساوی توزیع کرد مگر آنکه توزیع نابرابر هر یک از این خواسته‌ها یا همه آنها به نفع کم نصیب‌ترین افراد باشد (Rawls, 1971: 303). از این تصور کلی نتیجه می‌شود که بی‌عدالتی همان نابرابری است که به نفع همگان نباشد (Rawls, 1971: 54).

به کارگیری این دو اصل به این مفهوم خواهد بود که بهترین نظام اقتصادی، نظامی است که در آن محروم‌ترین گروه، از گروه مشابه در هر نظام دیگر وضع مطلوب‌تری داشته باشد (بحرینی، ۱۳۷۸: ۳۰۸). راولز بدین معنا مساوات‌طلب محض نیست. اما، در عین حال طرفدار سرمایه‌داری بی‌نظارت (آزادگذاری مطلق) هم نیست؛ او بدین اکتفا نمی‌کند که مسائل مربوط به توزیع به بازار آزاد واگذار شده شود. اصل تفاوت مستلزم مداخله دولت در نظم اجتماعی و اقتصادی است (تلیس، ۱۳۸۵: ۱۰۹). به طور کلی در خصوص دیدگاه‌های شهری راولز می‌توان گفت، راولز بر خلاف بسیاری از اندیشمندان دیگر، به شهرسازی تعامل‌گرا به جای شهرسازی باید محور، عقیده دارد و به جای طرح سؤال «شهر باید چگونه باشد؟» به سؤال «ما چگونه باید در شهر عمل کنیم؟» می‌پردازد و مسئولیت نهادهای اجتماعی و سیاسی را در مقابل شهروندان و نحوه اجرای این وظایف را بر می‌شمارد.

۲-۱- هاروی و مکتب اقتصاد سیاسی فضا

دیوید هاروی^۲ (متولد ۱۹۳۵) از نظریه‌پردازان اقتصاد سیاسی و فضای اجتماعی^۳ و منتقد نظام سرمایه‌داری است. وی از اندیشمندانی است که از حوزه جغرافیا به سوی مطالعات شهری حرکت کرده است (فکوهی، ۱۳۸۳: ۲۱۹). گرایش نومارکسیستی در هاروی سبب شد که در چارچوبی اقتصادی، موضوع را دنبال کند (Harvey, 2000: 3). بدین ترتیب مفهوم شهر در نظر هاروی هر چه بیشتر بر گرد موضوع "فضای اجتماعی" تبلور یافت (فکوهی، ۱۳۸۳: ۲۱۹). "عدالت اجتماعی و شهر" (۱۹۷۳) اولین کتاب هاروی در زمینه پی‌ریزی بنیان‌های نظری شهرشناسی است. هاروی در این اثر، فرآیندهای اجتماعی و اشکال فضایی را واقعیات لاینفک از یکدیگر می‌داند که تنها به لحاظ تحلیلی قابل تفکیک از هم می‌باشند (افروغ، ۱۳۷۷: ۱۴۰-۱۳۹). او در این کتاب بر سه مفهوم اساسی تأکید دارد: (۱) مفهوم مازاد؛ (۲) شیوه یکپارچه اقتصادی؛ (۳) مفاهیم سازمان فضایی (شکویی، ۱۳۸۳: ۱۲۶).

هاروی در ارتباط با تعریف عدالت و عدالت اجتماعی چنین می‌آورد: «عدالت را اساساً می‌توان به عنوان اصل (یا مجموعه‌ای از اصول) در نظر گرفت که برای حل و فصل دعاوی متضاد به وجود آمده است. عدالت اجتماعی نیز در واقع، کاربرد خاص این اصول برای فائق آمدن بر تعارضاتی که لازمه همکاری اجتماعی برای ترقی افراد است، می‌باشد. تولید را از طریق تقسیم

کار می‌توان افزایش داد، لیکن مسئله این است که حاصل تولید چگونه بین افرادی که در فرآیند تولید شرکت کرده‌اند توزیع شود. در این مورد اصول عدالت اجتماعی باید ناظر بر تقسیم ثمرات تولید و توزیع مسئولیت‌ها در فرآیند کار جمعی باشد. این اصول همچنین شامل نهادهای سازمان‌های اجتماعی مرتبط با فعالیت تولید و توزیع می‌شود. خصوصیت اصلی تمام این موارد این است که ما به دنبال یافتن ملاک‌هایی هستیم که به کمک آنها بتوانیم تأثیر نحوه توزیع درآمد را بر افراد، گروه‌ها، سازمان‌ها و مناطق مختلف ارزشیابی کنیم و نیز به قضاوت درباره سازوکارهایی که برای تحقق توزیع به کار می‌روند، بپردازیم. به عبارت خلاصه‌تر ما به دنبال یافتن آنچنان توزیع عادلانه‌ای هستیم که عادلانه حاصل شده باشد (هاروی، ۱۳۷۶: ۹۷).

هاروی با آگاهی از برداشت‌های گوناگونی که از عدالت می‌شود، اصل "توزیع عادلانه از طریق عادلانه" را ملاک عمل خود قرار می‌دهد و بر این اساس، هشت ملاک را برای عدالت اجتماعی تعریف می‌کند. به عقیده وی این ملاک‌ها مبنایی برای توزیع هستند و نشان‌دهنده چیزهایی هستند که به افراد چنین حقی می‌دهند که در قبال محصولات جامعه‌ای که در آن کار و زندگی می‌کنند ادعایی داشته باشند (هاروی، ۱۳۷۶: ۱۰۱-۱۰۰). این هشت ملاک عبارتند از:

- ❖ **برابری ذاتی:** تمام افراد حق دارند از منافع جامعه، جدای از میزان مشارکتشان در تولید، سهم برابری بخواهند.
- ❖ **ارزشیابی خدمات بر حسب عرضه و تقاضا:** افرادی که بر منابع نایب و ضروری تسلط دارند بیش از سایرین حق ادعا دارند.
- ❖ **نیاز:** افراد دارای حقوق مساوی در بهره‌وری از منابع و امتیازات‌اند، ولی نیاز همه افراد مشابه نیست و تساوی در بهره‌وری از دیدگاه نیاز افراد به صورت تخصیص نابرابر جلوه‌گر می‌شود.
- ❖ **حقوق موروثی:** افراد نسبت به حقوق مالکیت و یا سایر حقوقی که از طریق نسل پیشین به آنها ارث رسیده است، حق ادعا دارند.

❖ **استحقاق:** ادعای افراد در مورد اشیاء ممکن است بر حسب دشواری فایق آمدن بر فرآیند تولید آن اشیاء بیشتر باشد (آنهایی که کارهای خطرناک و مشکل انجام می‌دهند و یا آنهایی که مدت طولانی تحت تعلیم و آموزش هستند - مانند جراحان - بیش از سایرین حق ادعا دارند).

❖ **شرکت در منفعت عمومی:** آن دسته از افرادی که فعالیتشان به نفع عده بیشتری است، بیشتر از آن عده که فعالیت آنها به عده کمتری اختصاص دارد، حق ادعا دارند.

❖ **شرکت واقعی در تولید:** افرادی که در روند تولید دارای بازده بیشتری هستند (که با وسایل مناسبی اندازه‌گیری شده باشد) از آن عده که بازده کمتری دارند، حق ادعای بیشتری خواهند داشت.

❖ **کوشش و فداکاری:** افرادی که کوشش بیشتری می‌کنند یا ذاتاً قادر به تحمل فداکاری بیشتری هستند، باید بیشتر از افرادی که کوشش کمتری می‌کنند پاداش گیرند.

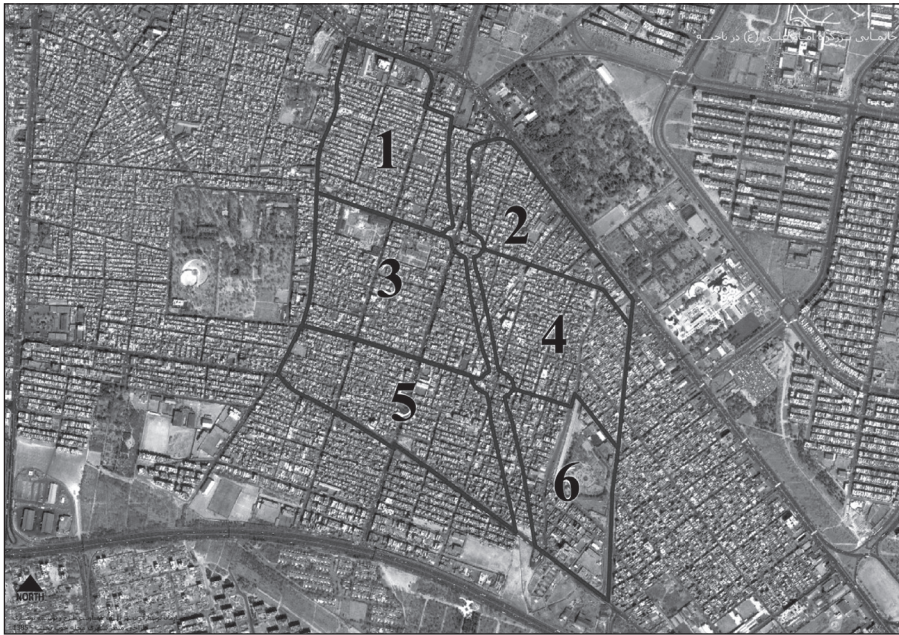
هاروی در ادامه می‌افزاید: «این هشت معیار مسلماً مستلزم تبیین و تحلیل بیشتری‌اند. من به پیروی از رانسیمن می‌گویم که ماهیت عدالت اجتماعی را می‌توان به کمک سه معیار از معیارهای فوق بیان کرد: معیار "نیاز" به عنوان مهم‌ترین آنها، "منفعت" به عنوان دومین معیار و "استحقاق" به عنوان معیار سوم. مطالعه و بررسی عمیق‌تر این معیارها نشان خواهد داد که این سه معیار، معیارهای دیگر را نیز در بر می‌گیرند» (هاروی، ۱۳۷۶: ۱۰۱).

۲. چارچوب نظری

چنانکه اشاره شد، راولز عدالت را در انصاف و برابری تعریف می‌نماید و تنها استثناء را در این میان به منظور حمایت از محروم‌ترین طبقه قائل می‌شود. اما هاروی به دنبال توزیع عادلانه از طریق عادلانه است و بدین جهت، عدالت را در ارتباط با نیاز، منفعت و استحقاق تعریف می‌کند.

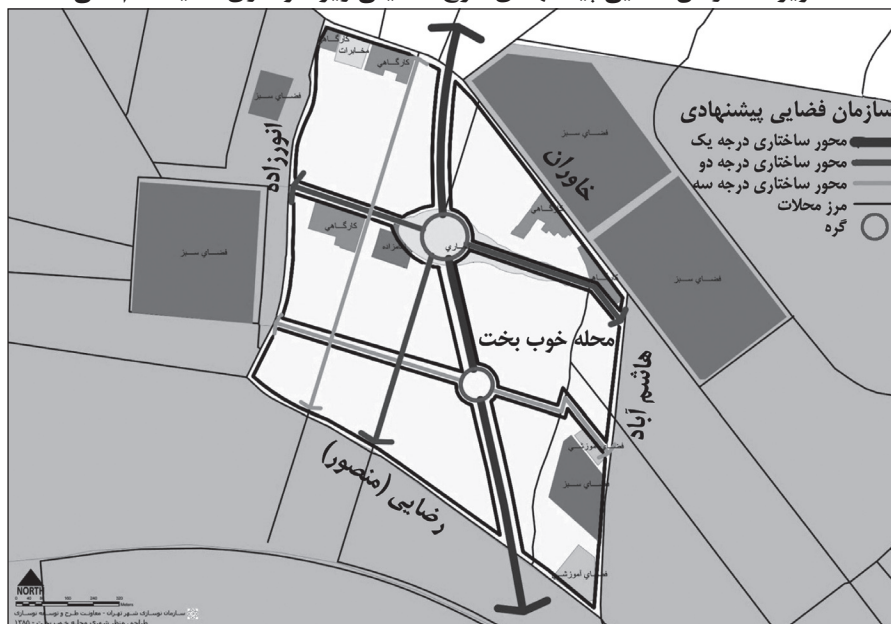
بنابراین، با مطالعه این دو رویکرد، جمعاً می‌توان شش معیار را برای سنجش عدالت استخراج نمود. این شش معیار عبارتند از "آزادی"، "فرصت برابر"، "تفاوت"، "نیاز"، "شرکت در منفعت عمومی" و "استحقاق" که سه معیار اول برگرفته از نظریات جان راولز و سه معیار دوم منبعث از دیدگاه‌های دیوید هاروی هستند. جدول ۱ این معیارها و توضیحات مرتبط با آنها را نشان می‌دهد.

تصویر ۲: محلات ناحیه امام علی (ع)

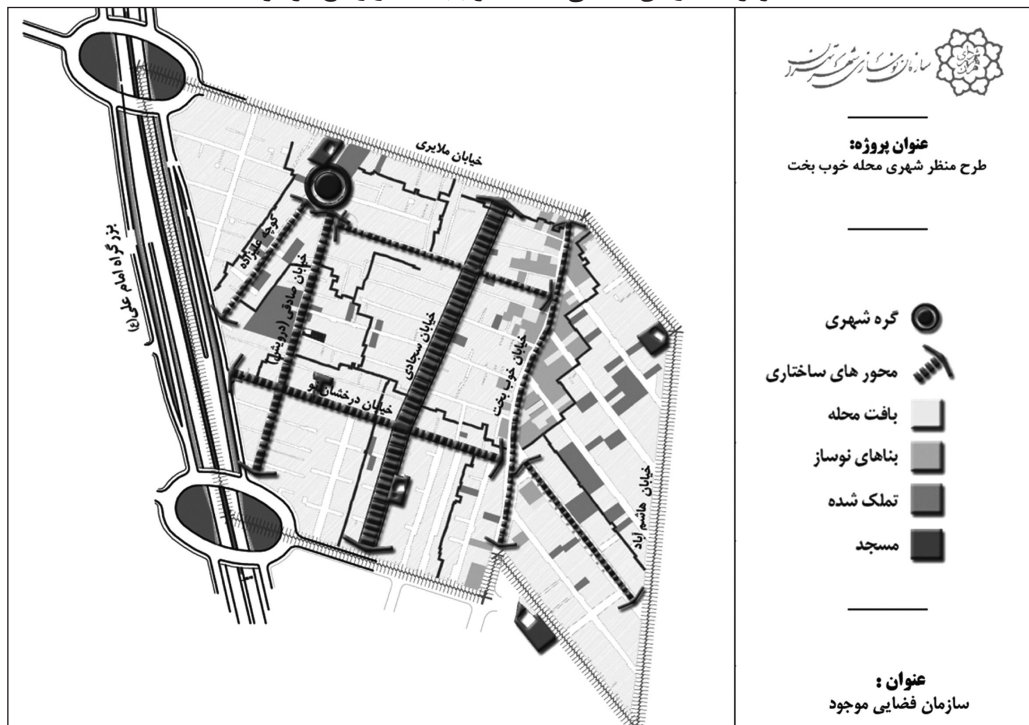
طرح نوسازی برای این محدوده در دو سطح تهیه شده است. سطح اول برای حوزه فراگیر محله خوب بخت تحت عنوان ناحیه امام علی و در قالب طرح تفصیلی ویژه نوسازی تهیه شده است (تصویر ۳). و سطح دوم، سطح طرح منظر شهری است که به ارائه مدل سه بعدی توسعه محله خوب بخت می‌پردازد. بر اساس سطح اول (طرح تفصیلی ویژه نوسازی ناحیه امام علی)، ناحیه امام علی از شمال به بزرگراه خاوران، از جنوب به خیابان منصور، از شرق به خیابان هاشم‌آباد و از غرب به خیابان انورزاده محدود می‌شود. بزرگراه خاوران، پارک فدائیان اسلام و فرهنگسرای خاوران در شمال و شمال شرقی، و پارک ولی عصر و نیز خیابان انورزاده، با توجه به خصوصیات پیشنهادی آن در طرح‌های بالادست (طرح تفصیلی منطقه) در غرب، نقش ملموسی در تعیین بخشی از قلمرو ناحیه دارند. خیابان هاشم‌آباد نیز به دلیل ایجاد ارتباط بین دو بزرگراه خاوران و بعثت می‌تواند به عنوان لبه ناحیه تلقی شود. خیابان منصور، اولین خیابان درجه ۲ شهری در حوزه نفوذ ناحیه بوده و می‌تواند لبه پایینی آن تلقی شود.

تصویر ۳: سازمان فضایی پیشنهادی طرح تفصیلی ویژه نوسازی ناحیه امام علی

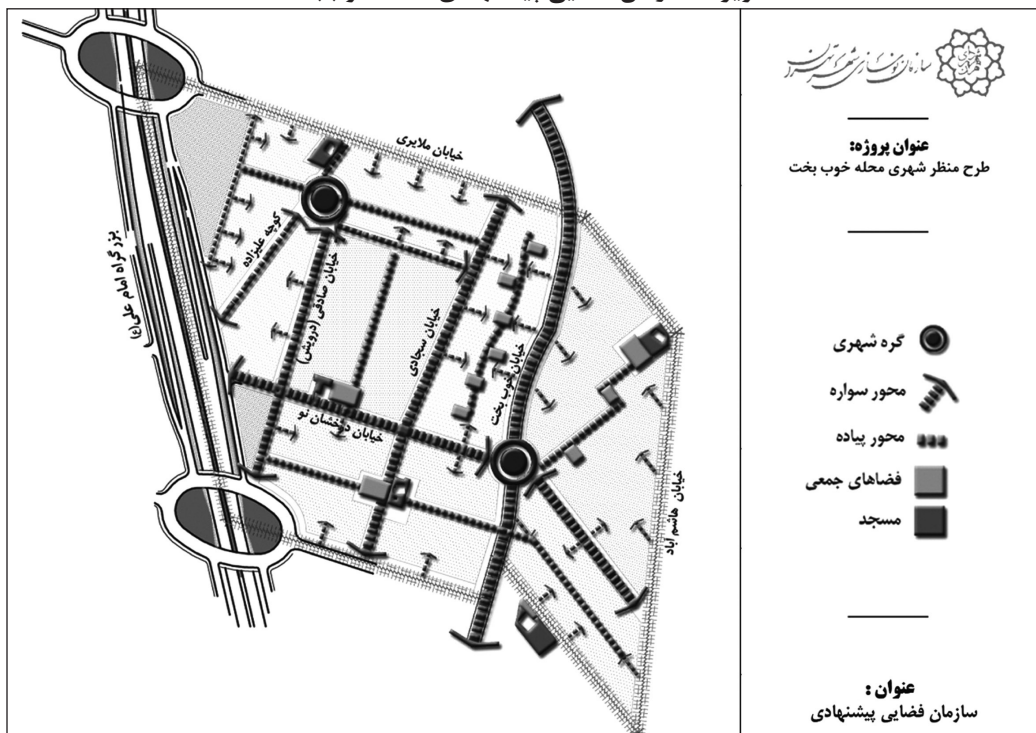

بر اساس سطح دوم (طرح منظر شهری محله خوببخت که این مطالعه نیز بیشتر معطوف به آن است) نیز سازمان فضایی پیشنهادی محله عمدتاً مبتنی بر موارد ساختاری موجود و مساجد به عنوان مراکز کوی‌ها است و از قابلیت‌های موجود و توسعه‌ای محله برای تعریف سازمان فضایی جدید آن استفاده شده است. تصاویر ۴ و ۵، به ترتیب سازمان فضایی موجود و پیشنهادی محله خوببخت را بر اساس طرح منظر شهری نشان می‌دهند.

تصویر ۴: سازمان فضایی محله خوببخت در وضع موجود

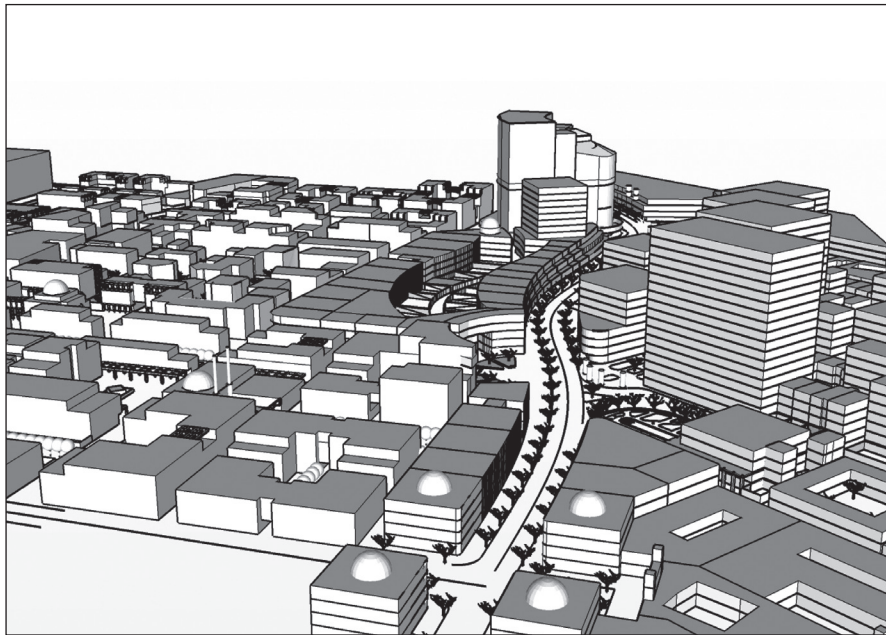

تصویر ۵: سازمان فضایی پیشنهادی محله خوببخت

در این طرح، خیابان خوببخت به دلیل عمده تملک‌های انجام شده در کناره‌ها و امتداد آن در دو محله بالایی و پائینی در کنار ویژگی‌های منظرین آن، دارای قابلیت تبدیل شدن به مرکز خطی محله در نظر گرفته شده است. همچنین کوچه شهید گودرزی در غرب خیابان خوببخت به دلیل همجواری با مسجد حضرت ابوالفضل (ع) و داشتن ردیف نسبتاً منظمی از درختان، و در ادامه آن و در شرق خوببخت، خیابان پوررحیمی با عرض نسبتاً قابل توجه (۱۲ متر) و ردیفی از درختان می‌توانند به محوری ساختاری در محله شکل دهند. محل تقاطع این دو محور با خیابان خوببخت از قابلیت‌های ایجاد یک گره محله‌ای برخوردار بوده و در مرکز محله ۴ می‌تواند فضایی شاخص با ویژگی‌های قابل توجه ایجاد نماید. پیشنهادات طرح عمدتاً معطوف به ارتقاء وضعیت فیزیکی و بهبود بخشی به عناصر موثر در منظر عینی و ذهنی محله و نوسازی بافت آن است. تصویر ۶، نمایی سه بعدی از احجام پیشنهادی طرح منظر شهری محله خوببخت را نشان می‌دهد.

تصویر ۶: نمای سه بعدی احجام پیشنهادی طرح منظر شهری خوببخت

۴. سنجش معیارهای عدالت اجتماعی در طرح منظر شهری محله خوببخت

به منظور سنجش میزان عدالت در طرح منظر شهری محله خوببخت بر اساس دو نظریه ارائه شده توسط جان راولز و دیوید هاروی، چنانکه اشاره شد شش معیار مشخص گردید که سه معیار آن بر اساس نظر راولز عبارت است از "آزادی"، "فرصت برابر" و "تفاوت" و سه معیار دیگر بر اساس نظر دیوید هاروی عبارت است از "نیاز"، "شرکت در منفعت عمومی" و "استحقاق". برای سنجش هریک از این شش معیار در ارتباط با طرح مورد مطالعه، پرسش‌نامه‌هایی برای کلیه گروه‌های ذی‌نفع و ذی‌نفوذ تهیه شد. در این زمینه، هفت گروه به عنوان مخاطب طرح منظر شهری محله خوببخت، شناسایی گردید که متناسب با هریک، پرسش‌نامه‌هایی تهیه شده و مد نظر قرار گرفت. این هفت گروه عبارتند از: "مردم (ساکنان)", "سرمایه‌گذاران", "جامعه حرفه‌ای (حرفه‌مندان حوزه شهرسازی)", "جامعه نخبگان (دانشگاه)", "دستگاه اجرایی", "جامعه سیاست‌گذار یا جامعه قانون‌گذار" و "رسانه‌ها". لازم به ذکر است که در این مقاله، تمرکز تنها بر مطالعات مربوط به ساکنان محله خوببخت است. نقطه نظرات این گروه به عنوان کسانی که در حال پذیرفتن بیشترین تأثیر از سوی طرح هستند، به نوعی می‌تواند کلیدی‌ترین مباحث و مبنای قضاوت و ارزیابی را فراهم آورد.

برای ارزیابی طرح از نقطه نظر مردم (ساکنان) پرسش‌هایی شامل ۲۰ محور در قالب پرسش‌نامه تدوین گردید. این پرسش‌نامه‌ها در اردیبهشت ماه سال ۱۳۸۸ و در محدوده‌ای که طرح آن را در برمی‌گیرد و بر مبنای ۳۵ نمونه به صورت تصادفی که مبین ۳۵ خانوار ساکن در محله خوببخت است، تکمیل شده‌اند. در ادامه نتایج حاصل از پرسش‌نامه‌ها به تفکیک معیارهای شش‌گانه، آمده است.

۴-۱- معیار آزادی

همان‌طور که اشاره شد، این معیار بدین معناست که طرح بتواند حقوق فردی افراد را حفظ کند و آزادی‌های فردی، فدای اجرای آن نشود. در خصوص معیار آزادی، با توجه به ۵ سوال زیر که به طور خلاصه در کنار پاسخ پرسش‌شوندگان در جدول ۲ آمده است، در مجموع نمی‌توان شاهد تأمین این معیار بود. بر اساس این جدول، چنانچه وزن پرسش‌ها مساوی با یکدیگر فرض شود، براساس میانگین نتایج بدست آمده از سه گزینه "بله" (که حاکی از شرایط مثبت است)، "تا حدودی" و "خیر" (که حاکی از شرایط منفی است) می‌توان گفت معیار آزادی از نظر ۱۷/۶ درصد تأمین شده است، از نظر ۹/۶ تا حدودی تأمین شده و ۷۲/۸ درصد نیز معتقدند که در این طرح آزادی تأمین نشده است. شایان ذکر است در خصوص سوال دوم (آیا شما خود را مجبور به شرکت در این طرح می‌دانید؟) به دلیل بار منفی این سوال، گزینه بله و خیر به صورت عکس به ترتیب بر شرایط منفی و مثبت دلالت دارند، که این امر در نتیجه‌گیری فوق لحاظ شده است.

جدول ۲: نتایج پرسش‌های مرتبط با معیار آزادی

آیا به عنوان ساکن محله، از نظرات شما در زمان تهیه طرح استفاده شده است؟ چگونه؟	۱۰۰٪ به این سوال پاسخ خیر را داده‌اند.
آیا شما خود را مجبور به شرکت در این طرح می‌دانید؟	۲۴ درصد بله، ۱۶ درصد تا حدودی، ۶۰ درصد خیر
آیا در قبال انجام چنین طرحی، گزینه‌های مختلفی فراروی شما قرار گرفته است؟	۸ درصد بله، ۲۰ درصد تا حدودی و ۷۲ درصد خیر
آیا تاکنون، شهرداری وعده‌ها و تعهداتی که در این طرح به شما داده است را انجام داده است؟	۸ درصد بله، ۱۲ درصد تا حدودی و ۸۰ درصد خیر
آیا منفعت شما برای شرکت در این طرح تضمین شده است؟	۱۲ درصد بله، ۸۸ درصد خیر

۴-۲- معیار فرصت برابر

معیار فرصت برابر به دسترسی برابر همه از فرصت‌ها، منابع، امکانات و اطلاعات تأکید می‌نماید و در تقابل با رانت‌های گروه‌های خاص صاحب قدرت و یا نفوذ تعریف می‌شود. در ارتباط با معیار فرصت برابر با توجه به عدم قطعیت ناشی از پاسخ‌های دریافت شده، نمی‌توان اظهار نظر قطعی نمود. جدول ۳ نتایج دو پرسش مرتبط با معیار فرصت برابر را نشان می‌دهد.

جدول ۳: نتایج پرسش‌های مرتبط با معیار فرصت برابر

آیا در میان ساکنان محل شما کسی وجود دارد که زودتر و یا بیشتر از شما در خصوص منافع طرح، اطلاعات به دست آورده باشد؟ در صورت مثبت بودن پاسخ، این اطلاعات از چه طریقی حاصل شده است؟	در این رابطه در دو محور اظهار نظر وجود دارد: در ابتدای کار از طریق پارچه‌نویس‌ها و پوسترها در سطح محله به همه اطلاعات را داده‌اند. اما، گفته می‌شود سوء استفاده‌هایی نیز گویا انجام شده است (از سوی مسئولین سابق شهرداری).
سابقه سکونت شما در این محل چقدر است؟ در صورتی که کمتر از سه سال است که در این محل خانه‌ای خریده‌اید آیا هنگام خرید این خانه از منافع و مضار طرح آگاه بوده‌اید؟	تنها ۴٪ شامل این سوال می‌شوند که بخشی عدم وجود مضرات و برخی افت ارزش زمین و ملک را پس از مطرح شدن طرح اظهار نموده‌اند.

۴-۳- معیار تفاوت

این معیار به این موضوع اشاره دارد که در صورتی که تفاوتی در توزیع وجود دارد، این تفاوت زمانی عادلانه است که به نفع محروم‌ترین طبقه باشد. در خصوص معیار تفاوت با توجه به پرسش‌نامه‌ها، نتایج حاصله در جدول ۴ خلاصه شده است:

جدول ۴: نتایج پرسش‌های مرتبط با معیار تفاوت

وضعیت اقتصادی شما در حال حاضر در مقایسه با سایر هم‌محل‌هایتان چگونه است؟ اگر وضعیت شما بهتر یا بدتر است، این تفاوت در بهره‌مندی از امکانات طرح لحاظ شده است؟ به چه ترتیب؟	در این رابطه در دو محور اظهار نظر وجود دارد: به تناسب شرایط مسکن، ارزش بیشتری لحاظ شده است. شرایط در کل یکسان است، آن گروه که بیشتر سودمند شده‌اند دلالت داده‌اند.
---	--

بنابراین به منظور پرهیز از موضع‌گیری جانب‌دارانه در خصوص طرح، در این باره نیز از نتیجه‌گیری قطعی اجتناب می‌شود.

۴-۴- معیار نیاز

این معیار بر این موضوع تأکید دارد که نیاز همه افراد مشابه نیست و تساوی در بهره‌وری از دیدگاه نیاز افراد به صورت تخصیص نابرابر جلوه‌گر می‌شود. برای معیار نیاز نیز با توجه به پاسخی که به پرسش زیر داده شده، می‌توان گفت طرح نتوانسته به این زمینه از عدالت نیز نزدیک گردد (جدول ۵).

جدول ۵: نتایج پرسش‌های مرتبط با معیار نیاز

به نظر شما آیا این طرح پاسخگوی نیازهای اصلی ساکنان در این بافت است؟	۴ درصد بله، ۸ درصد تا حدودی، ۸۸ درصد خیر
---	--

۴-۵- شرکت در منفعت عمومی

شرکت در منفعت عمومی نیز یکی دیگر از معیارهایی بود که پرسش‌نامه بر اساس آن شکل گرفت. مطابق این معیار، آن دسته از افرادی که فعالیتشان به نفع عده بیشتری است، بیشتر از آن عده که فعالیت آنها به عده کمتری اختصاص دارد، حق ادعا دارند. در خصوص این معیار نیز نمی‌توان مدعی شد که طرح عادلانه عمل کرده است. با توجه به نتایج حاصل از جدول ۶، می‌توان به این نتیجه رسید که در مجموع ۴ درصد از پرسش‌شوندگان معتقد بودند که منافع لازم برای کسانی که بیشتر در "منفعت عمومی" شرکت داشته‌اند تأمین شده است و ۸۰ درصد معتقد به عدم رعایت معیار شرکت در منفعت عمومی در طرح بوده‌اند.

جدول ۶: نتایج پرسش‌های مرتبط با معیار شرکت در منفعت عمومی

آیا کسی که تمام یا بخشی از زمین خود را در عقب‌نشینی به راه اختصاص می‌دهد منفعت کافی از طرح می‌برد؟	بله ۴ درصد، بدون پاسخ ۱۶ درصد، خیر ۸۰ درصد
--	--

۴-۶- معیار استحقاق

معیار استحقاق به مواردی اشاره دارد که افراد به دلایلی نظیر سابقه زحمت بیشتر، تحت تعلیم بودن در مدتی طولانی‌تر و ... استحقاق دریافت بیشتری را دارند. براساس نتایج پرسش‌نامه، در رابطه با معیار استحقاق، ۸۴ درصد معتقد به عدم استحقاق کسانی بوده‌اند که منفعت بیشتری از طرح عایدشان می‌شد (جدول ۷).

جدول ۷: نتایج پرسش‌های مرتبط با معیار استحقاق

اگر کسانی منفعت بیشتری از طرح می‌برند، آیا استحقاق آن را دارند؟	۱۲ درصد بله، ۴ درصد تا حدودی، ۸۴ درصد خیر
---	---

۵. جمع‌بندی

به عنوان نتیجه‌گیری نهایی، لازم است تا به فرضیه پژوهش رجوع کرده و آن را آزمون نمود. فرضیه تحقیق عبارت بود از اینکه «به نظر می‌رسد بر اساس سنجشی که صورت می‌پذیرد، مداخله سازمان نوسازی شهر تهران در محله خوب‌بخت در مغایرت با مفهوم عدالت اجتماعی قرار دارد». با توجه به جداول حاصل شده برای معیارها و با جمع‌بندی آنها می‌توان به رد یا تأیید این فرضیه دست یافت. بر این اساس و در جمع‌بندی از شش معیار مطرح شده در این مطالعه، می‌توان جدول شماره ۸ را ارائه نمود.

جدول ۸: جمع‌بندی نتایج حاصل از بررسی ۶ معیار عدالت اجتماعی در طرح منظر شهری محله خوب‌بخت

معیار	تأمین شده	تا حدودی	تأمین نشده
آزادی	۱۷/۶ درصد	۹/۶ درصد	۷۲/۸ درصد
فرصت برابر	نمی‌توان اظهار نظر قطعی نمود		
تفاوت	نمی‌توان اظهار نظر قطعی نمود		
نیاز	۴ درصد	۸ درصد	۸۸ درصد
شرکت در منفعت عمومی	۴ درصد	۱۶ درصد	۸۰ درصد
استحقاق	۱۲ درصد	۴ درصد	۸۴ درصد

با توجه به جدول فوق، از مجموع شش معیار مورد مطالعه، اظهار نظر دقیق در خصوص دو مورد آن نیازمند انجام پژوهش‌های بیشتر است. اما، درباره چهار مورد دیگر می‌توان مدعی شد که از نظر ساکنان، طرح تا حدود بسیار زیادی (بیش از ۷۰ درصد) ناعادلانه بوده است. دلایلی که از نظر ساکنان برای ناعادلانه دانستن طرح ارائه شده است را می‌توان در محورهای زیر تعریف نمود:

برخی از ساکنان مدعی شده‌اند که طرح به خودی خود و فارغ از اجرا و سوء استفاده‌های دخیل در آن، عادلانه و مناسب به نظر می‌رسد. گروهی دیگر مدعی شده‌اند که به لحاظ مالی و اقتصادی زیان دیده‌اند، دسته‌ای دیگر به لحاظ نوع و کیفیت واحدهای مسکونی که در آینده به ساکنین ارائه می‌شود، طرح را ناعادلانه دانسته‌اند، گروهی معتقدند که در ارزش‌گذاری املاک تفاوت‌هایی در نظر گرفته شده و عادلانه نیست، و برخی نیز اشاره کرده‌اند که لازم است از طریق مکانیزم‌هایی جلوی سوداگری‌ها و سوء استفاده‌ها گرفته شود.

بنابراین می‌توان گفت در پایان این مطالعه، فرضیه آن تأیید شده است. مهم‌ترین یافته این تحقیق، ارائه چارچوبی است که بتواند موضوع عدالت اجتماعی را به عنوان پدیده‌ای فلسفی و غیر کمی در طرح‌های شهری مورد سنجش و ارزیابی قرار دهد. این سنجش منجر می‌شود که بتوان فرآیند توسعه را کنترل کرد و میزان دستیابی به اهداف را تشخیص داد. بر این اساس، در سنجش عدالت اجتماعی در طرح منظر شهری محله خوببخت، یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که این طرح نتوانسته است فرامعيار عدالت اجتماعی را تأمین نماید.

پی‌نوشت

- 1) J. Rawls
- 2) D. Harvey
- 3) Sociospace

(۴) پیش از این دو طرح نیز، "طرح ساخت و ساز حاشیه بزرگراه شرق امام علی (ع)" از سوی مشاور منطقه ۱۵ و در تاریخ ۱۳۸۲/۱۰/۱۵ به تصویب رسیده است.

منابع

- اخوان زنجانی، کاظم (۱۳۷۵): "نظریه عدالت در فلسفه سیاسی بوعلی سینا"، نامه فلسفه، شماره ۴.
- ارسطو (۱۳۷۱): "سیاست"، ترجمه حمید عنایت، تهران، انتشارات آموزش انقلاب اسلامی.
- اطهری، کمال (۱۳۸۱): "عدالت در فضا"، مجله هفت شهر، شماره ۹ و ۱۰: ۲۲-۲۵.
- افروغ، عماد (۱۳۷۷): "فضا و جامعه: فضا و نابرابری اجتماعی: ارائه الگویی برای جدایی‌گزینی فضایی و پیامدهای آن"، تهران، انتشارات دانشگاه تربیت مدرس.
- افلاطون (۱۳۷۹): "جمهور"، ترجمه فؤاد روحانی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
- بحرینی، سیدحسین (۱۳۷۸): "تجدد، فراتجدد و پس از آن در شهرسازی"، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- تلیس، رابرت بی (۱۳۸۵): "فلسفه راولز"، ترجمه خشایار دیهیمی، تهران، طرح نو.
- راولز، جان (۱۳۸۵): "عدالت به مثابه انصاف؛ یک بازگویی"، ترجمه عرفان ثابتی، تهران، نشر ققنوس.
- سازمان نوسازی شهر تهران (۱۳۸۷): "طرح منظر شهری محله خوببخت تهران"، تهران، شهرداری تهران.
- شکویی، حسین (۱۳۸۳): "دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری، ج ۱"، تهران، سمت.
- فارابی، ابونصر (۱۳۷۶): "السیاسه المدنیه"، ترجمه و شرح حسن ملکشاهی، تهران، انتشارات سروش.
- فکوهی، ناصر (۱۳۸۳): "انسان‌شناسی شهری"، تهران، نشر نی.
- کمالی، سید مجید (۱۳۸۴): "معرفی آثار اصلی جان راولز، جان راولز، فیلسوف عدالت"، همایش بررسی و نقد احوال و آثار و آرای فیلسوف سیاسی معاصر، تهران، مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- لینچ، کوین (۱۳۸۱): "تئوری شکل شهر"، ترجمه حسین بحرینی، ویرایش دوم، تهران، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- مرصوصی، نفیسه (۱۳۸۲): "تحلیل فضایی عدالت اجتماعی در شهر تهران"، رساله دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس.
- موحد، محمدعلی (۱۳۸۱): "در هوای حق و عدالت: از حقوق طبیعی تا حقوق بشر"، تهران، نشر کارنامه.
- هابز، توماس (۱۳۸۴): "لویاتان، ویرایش و مقدمه از سی.بی. مکفرسون"، ترجمه حسین بشیریه، تهران، نشر نی.
- هاروی، دیوید (۱۳۷۶): "عدالت اجتماعی و شهر"، ترجمه فرخ حسامیان و دیگران، تهران، شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری (وابسته به شهرداری تهران).

- Burkett, Paul. (2006) "**Marxism and Ecological Economics: Toward a Red and Green Political Economy**", Brill, Boston.
- Cao, Liou. & Priemus, Hugo. (2007) "**Spatial Disparities and Housing Market Deregulation in the Randstad Region: A Comparison with the San Francisco Bay Area, European Urban and Regional Studies**", Volume 14: 362-381.
- Dockemdorff, Eduardo, et al. (2000) "**Santiago de Chile: Metropolization, Globalization and Inequity, Environment and Urbanization**", Volume 12: 171- 183.
- Harvey, D. (2000) "**Spaces of Hope**", Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Merrifield, Andy. (2002) "**Metromarxism: A Marxist Tale of the City**", Routledge, London.
- Rawls, John. (1971) "**A Theory of Justice**", Cambridge, Massachusetts.
- Saad-Filho, Alfredo. (2002) "**The Value of Marx: Political Economy for Contemporary Capitalism**", Routledge, London.
- Thomas, June Manning. & Hwang, Hee-Yun. (2003) "**Social Equity in Redevelopment and Housing: United States and Korea**", Journal of Planning Education and Research, Volume 23: 8-23.